

Ekstramateriale

**Ex auditorio-indlæg fra Curt Sørensen og Jacob Dahl Rendtorff
samt svar fra Gorm Harste**

En fornem udfordring

Opposition ex auditorio d. 1/12 2016 til Gorm Harstes afhandling *Kritik af Krigens Fornuft*

Af Curt Sørensen, professor emeritus, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

Indledende bemærkninger:

Præses har leveret en fornem afhandling. Den har en stærk, gennemtænkt og fastholdt argumentation. Den har en utrolig spændvidde: Den strækker sig fra Kant, og Hegel over Marx, Weber og Durkheim samt senere tænkere, som Habermas, Bourdieu, Foucault og naturligvis Niklas Luhmann, via et grundigt studium af militære og andre 'selvbeskrivelser' helt ned til hvor mange sten der i 1700 tallet medgik til at bygge en fæstning (p 214), flådernes størrelse (p 211) og kanonkuglernes betydning (p 212).

Den sammenkobler filosofi, historisk sociologi og statskundskab. Den er enormt bred i sin litteratursøgning. Forfatteren er særdeles velorienteret i både den angelsaksiske og den tyske og franske litteratur og her såvel i den ældre som den nyere. Litteraturlisten er ligefrem æresfrygtindgydende

Præses forsøger også hele tiden på prisværdig måde at 'positionere' sig i forhold til andre opfattelser og teser, selvom fremstillingen her undertiden bliver lovlig hastig.

Det er en lærd afhandling, på meget højt niveau

Kritisk vurdering og diskussion:

Man kan tale om to typer af akademisk kritik:

Kritik af fejl, undladelser, brist, mistolkninger etc., og kritik i betydningen drøftelse af faglige problemer der rejser sig i en afhandling, problemer som udfordrer til indvendinger, spørgsmål og diskussion. Mine følgende bemærkninger skal forstås som værende af denne sidstnævnte type 'kritik'. Et indlæg i en akademisk diskussion:

Præses vil, siger han, undersøge krigen som et 'kommunikationsmedium i samfundet' i den form der hersker mellem modstandere i indbyrdes konflikt (p 19). Og han vil her specielt bringe i anvendelse den nye type systemanalyse for 'selvreferentielle systemer' som er udviklet af Luhmann.

I overensstemmelse hermed erklærer han krigen som 'en anden ordens observation' i Luhmannsk forstand (p 36)

Hele denne tilgang rejser dog nogle spørgsmål og problemer, som jeg gerne vil trække frem til diskussion. Nemlig spørgsmål og problemer vedrørende: 1) teori-empiri, 2) struktur-aktør,

3) sprog-objektive sociale forhold, 4) teori-praksis, 5) de mange tolkninger problematik og 6) helhed-uddifferentiering

1. Teori-Empiri

Præses taler side 138 om "kilometrene af historiske hylder med materialer" og siger videre side 139 at "materialet, diskussionerne, arkiverne og data bliver alt for komplekse, hvis vi ikke kan identificere en eller anden form for selektion, der kan reducere materialets kompleksitet"

Præses råder så til at fokusere på primærkilder (helst på originalsproget, siger han) se p 140 øverst. Selv vil han specielt fokusere på det han kalder "selvbeskrivelser" (p 140)

Dette præciseres yderligere p 175, nederst, hvor han skriver: "Man må iagttage, hvorledes officerer, historikere, sociologer, politologer, jurister og filosoffer har iagttaget fremvæksten (emergensen) af systemer, af revolutioner, evolutioner og involutioner". Og lidt længere oppe på samme sider nævnes så en række eksempler på sådanne 'selvbeskrivelser'

Præses tager herunder eksplicit afstand fra den fokusering på sekundære kilder, som ellers har været gængs i den historiske sociologi (p 139 nederst).

Denne den gængse historiske sociologis orientering mod sekundære kilder er naturligvis ikke tilfældig. Historikere plejer at anvise arkivstudier som basis i forskningen. Men når man, som den historiske sociologi og præses gør det, vil skildre og analysere en længere tidsperiode, så lader en sådan fremgangsmåde sig simpelthen ikke gøre. Man kan ikke, når man vil dække så lang tid og så mange lande, gå i arkivdybde hele vejen

Præses anviser så en tredje vej, mellem den historiske sociologis fokusering på sekundære kilder og historierne fokusering på arkiver, nemlig den nævnte fokusering på selvbeskrivelser.

Dette forankringspunkt, som præses så mesterligt fastholder afhandlingen igennem, er afhandlingens metodiske styrke og giver ham et fast greb om tingene.

Men omvendt *binder* præses sig jo også til disse selvbeskrivelser. Det er den linse, som han ser verden gennem.

Sat på spidsen kan man sige, at afhandlingen ikke handler om 1000 års krige, men om teoretikeres teorier om krige samt de militære instrukser herom. Det er generalernes, fyrsternes, diplomaternes og tænkernes 'fortælling' præses fortæller

Jeg savner en opmærksomhed om hele den tradition som historikerne kalder 'History from Below' traditionen. Der er inden for denne tradition i tidens løb blevet gennemført en lang række undersøgelser, der ser historien 'nede fra', for eksempel for det wilhelmske Tysklands periode David Crews undersøgelse af Bochum arbejderne, Mary Nolans af arbejderradikaliseringen i Düsseldorf og Richard Evans af menige socialdemokrater i Hamburg eller Richard Evans, Eve Rosenhafts, og William Sheridan Allens undersøgelser af subkulturer i Weimarrepublikken,

Nævnes kan også hele striben af undersøgelser af udviklingen i bunden af det russiske samfund i løbet af 1917, f.eks. Marc Ferros socialhistoriske analyse af år 1917, Orlando Figes om Volgabønderne, Diane Koenker om Moskva arbejderne, David Mandel om Petrograd arbejderne og Alan Wildmans analyse af opløsningen i zar-armeen.

Et interessant forsøg inden for denne tradition er også Omer Bartovs undersøgelse af de tyske soldater situationsopfattelse og værdisæt på østfronten under 2. verdenskrig. Bartov bygger her også på en slags 'beskrivelser', men det er ikke diplomaters, generalers og store teoretikers 'selvbeskrivelser', men menige soldaters breve hjem til de pårørende.

Historien kan altså studeres helt anderledes end gennem de store mænds selvbeskrivelser. Dette rejser så andre problemer. Og man tilbagestår også med spørgsmålet om forholdet mellem de forskellige typer af situationsopfattelser og beskrivelser og mellem disse og 'virkeligheden'. En kompleks problematik som præses slet ikke går ind i.

Men lad os gå tilbage til den historiske sociologi nemlig Charles Tilly. Præses omtale ganske kort Charles Tilly på side 139 i forbindelse idet han nævner Tillys formulering af problemet "De store strukturer, de store processer og de store sammenligninger". Præses gør sig lovligt hurtigt færdig med Tilly her. Tilly har faktisk meget interessant at sige om hele denne problematik, overvejelser som præses heller ikke går ind i.

Tilly har også selv gennemført en række undersøgelser af sociale protestformer og mobiliseringer. Hans hovedsynspunkt er som bekendt her det, at oprør, kornafbrændinger, boykot, demonstrationer, strejker osv. også er et slags 'sprog', som må tydes af forskeren, og som er handlinger der ikke nødvendigvis behøver at være irrationelle.

Men dette er et helt andet sprog end det præses fokuserer på og det udtrykker en anden realitet.

2. Struktur-aktør

Lad os vende tilbage til side 139: Tillys 'Store Strukturer og Store Problemer'

Præses foreslåede løsning på struktur-aktør problemet er den angivne fokusering på 'selvbeskrivelser'. Man kunne alternativt mene, at løsningen kunne ligge i en langt højere historisk detaljeringsgrad – altså mere historie, mindre filosofi. Det synes også at være Tillys løsning.

To af de kapitler i afhandlingen, som jeg fandt mest spændende, var kapitel 6 om krigenes finansiering og kapitel 7 om de sociale omkostninger. Jeg kan ikke helt frigøre mig den opfattelse, at de kunne være skrevet uden brug af Luhmanns tunge begrebsapparat og med endnu flere historiske detaljer.

Vi kan også tage præses omtale af de to verdenskrige som eksempel. Side 465 skriver præses for eksempel: "Første og Anden Verdenskrig var begge i påfaldende grad krige, der tilsyneladende kunne iagttages, som blev afgjort af mængden af materielt input til rådighed..."

Sådan er de blevet diskuteret og analyseret. Og alligevel ikke. Hastighed, taktik, beslutningskoordination kunne have ændret krigene og afgjorde dele af dem”.

Jeg er helt enig i denne betragtning. Mit spørgsmål er så: Hvorfor kan man ikke bare beskrive og analysere de to verdenskrige som gigantiske processer af struktur-aktør relationer hvor ressourcer hele tiden var kombineret med mod, tidspunkt, træning, disciplin og kampevne? Processer vel at mærke som ikke uden videre var afgjorte på forhånd.

Jeg er ikke ved at læse afhandlingen blevet overbevist om, at Luhmanns begrebsapparat bidrager yderligere til en forståelse her.

Præses fremdrager andre steder i tilknytning til Lizie Collingham og Boris Sokolov Sovjetunionens enorme krigstab (se f.eks. pp 122-123 og 511-512). Igen kunne man have ønsket sig en nærmere analyse af dette dramatiske og betydningsfulde struktur-aktør spil, hvis udfald ingenlunde var så givet i 1941-43, som det kan synes i dag, jfr. Ricard Overys velkendte tese.

Min pointe her er igen: Hvorfor kan forskeren ikke her bare netop fokusere på dette gigantiske struktur aktør spil. Hvad er det vi får af *yderligere* forståelse ved at trække Luhmanns tunge begrebsapparat ind i analysen?

3. Sprog-objektive sociale forhold

Præses taler meget om den ”erkendelsesteoretiske vending mod det forhold, at verden nu en gang er sprogligt konstrueret” (siderne 126-127)

Det forstår jeg godt og fremhævelsen af betydningen af kommunikation og sprog er en vigtig korrektion til megen hidtidig teori. Tendensen over mod sprog, diskurs, konstruktioner har jo også været bred og stærk gennem de sidste mange årtier.

Men der er jo *også* (ja, undskyld mig det lidt gammeldags udtryk) en ’virkelighed’ der sparker igen

Auschwitz var ikke bare en diskurs. Og den tyske ’Generalplan Ost’, for eksempel, var ikke bare en sproglig konstruktion, men en barsk virkelighed.

Og f.eks. et lands økonomiske udviklingsgrad, dets erhvervsfordeling, krigenes karakter er ’virkeligheder’ ikke bare sproglige konstruktioner.

Det kommer præses også selv kort ind på. Side 210 erklærer han i forbindelse med en omtale af trediveårskrigen: ”Går man fra Luhmanns abstrakte og teoretiske analyse...” kommer man ned i den virkelighed der er karakteriseret ved blod, død, betændelse, snavs, smerte og vold og død. Præses synes selv her at erkende den voldsomme afstand, der er mellem Luhmanns raffinerede abstraktioner og den barske virkelighed. Og det er vel at mærke en virkelighed som ikke bare kan reduceres til sproglige ytringer.

4. Teori-Praxis

Præses får også, forekommer det mig, sløret blikket for forskellen mellem de teoretiske abstraktioner indbyrdes og for det komplekse forhold mellem teori og praksis.

Jeg tænker på forskellene mellem teori, erklæret ideologi, faktisk ideologi og politiske valg og handlinger.

Præses kunne med fordel have inddraget for eksempel Tim Masons vigtige sontring mellem 'intentionalister' og 'funktionalister', en sontring som Mason anlægger i den klassiske debat om Det tredje Riges karakter: Hvor meget betød de erklærede målsætninger og opfattelser, hvor meget betød udviklingen af videre sociale, strukturelle forhold i den samlede proces der førte frem til Holocaust og Generalplan Ost? (: hele diskussionen mellem Lucy Dawidovicz, Gerald Fleming, Hans Mommsen, Christopher Browning, Ian Kershaw, Richard Evans m.fl.). Sondringen og diskussionen går på en speciel periode og en speciel problematik, men kan med fordel anlægges generelt.

Men præses har et noget ubekymret forhold til hele denne problematik. Han lader sig selv være indfanget af erklærede ideologier og statements og denne indfangethed er ikke tilfældig, men afhænger af hans hele tilgang.

5. De mange tolkningers problematik

Det er en hovedtese afhandlingen igennem at 'virkeligheden' hele tiden er subjektivt fortolket. Og det er også rigtigt. Og det er den både i aktørernes sociale og politiske praksis og på et andet niveau i forskernes fremstillinger og analyserer.

Hvad enten man beskæftiger dig med f.eks. den engelske revolution, den franske revolution, det wilhelminske Tyskland, forspillet til 1.verdenskrig, Weimarrepublikken, Det tredje Rige, Sovjetunionen eller forspillet til 2. verdenskrig støder man ind i vidt forskellige teorier og tolkninger

'Historien' er ikke bare et cementgulv, som man kan spille sine egne teorier op af, men et morads af vidt forskellige og skiftende opfattelser. Og dette kunne for så vidt understøtte afhandlingens egen subjektivistiske tendens

Men det forekommer mig dog, at præses her simpelthen hele tiden undviger en diskussion om problemet med de forskellige tolkninger af historiske forløb og samfundsmæssige og politiske forhold.

Problemet er virkeligt alvorligt og påtrængende og jeg modtager gerne gode råd her.

Jeg har selv i min forskning valgt at forsøge at 'løse' problemet ved løbende at konfrontere de forskellige tolkninger med hinanden og hver gang tage en diskussion og vurdering. Men det er ikke let at håndtere.

6. Helhed-Uddifferentiering

Side 175 taler præses om ”at der i historiens løb er uddifferentieret mange forskellige systemer som hver især centraliserer, monopoliserer og beskriver deres egne perspektiver på sig selv”

Og det er jeg i det hele taget en grundtese afhandlingen igennem og et grundsynspunkt hos Luhmann

Men verden er jo også én!

Præses kommer selv ind på krigsudviklingens smittende effekter, på betydningen af tværstatslig udvikling, på det den tyske historiker Hans-Ulrich Wehler har kaldt ’defensiv modernisering’, på sammenhængen mellem krigsudvikling, byudvikling, handel, og på den globale kontekst af magt, interesser og udryddelser (se igen p 419)

Og tesen om ’sammenkoblinger’ er gennemgående afhandlingen igennem.

Jeg vil ønske, at præses i sin videre forskning får lejlighed at forfølge dette spor videre og tage en diskussion herom.

Afsluttende bemærkninger:

Præses taler meget om en ’vending’ eller en ’revolution’ i den samfundsvidenskabelige udvikling. Der er dog ikke mere tale om en revolution end at han selv trækker solidt på hele traditionen af klassikere og selvbeskrivelser langt tilbage i tid.

I stedet for en udvikling og en revolution vil jeg hellere tale om forskellige paradigmer i en Thomas Kuhnsk forstand eller Forskningsprogrammer i en Imre Lakatos forstand, paradigmer, programme og tilgange der afløser hinanden i ellipseformede bevægelser

Det ’paradigme’ og den tilgang præses har valgt er nok nøje sammenhængende med hans egen tidsbaggrund og erfaringer. Siderne 70-71 taler præses selv om afhandlingens ’klangbund’. Vi har sikkert alle hver for sig en sådan ’klangbund’.

I de institutionaliserede videnskabelige samfund gælder det så om at lade de forskellige paradigmer og tilgange udfordre hinanden.

Afhandlingens styrke ligger i den insistens hvormed præses på en stadig reflekterende måde formulerer og gennemdriver et bestemt *synspunkt* og en bestemt tilgang understøttet igen af hans omfattende orientering i litteraturen. Præses har her skrevet en flot afhandling på meget højt niveau.

Men styrken er også dens problemrejsende og udfordrende karakter. Til de dyder jeg nævnte indledningsvist vil jeg føje, at afhandlingen, som jeg her har søgt at markere det, rejser en række helt centrale videnskabsteoretiske og faglige problemer og spørgsmål til fortsat videre diskussion -og det er jo faktisk i sig selv en kvalifikation.

Det anlagte synspunkt og vinkel har imidlertid også sine begrænsninger. Generelt vil jeg sige: For meget filosofi og for lidt faktisk historie, for megen struktur for lidt handlinger. Man kunne have ønsket sig meget mere om det "blod, død, snavs og betændelse" osv. som præses selv fremhæver side 210 og som også kommer frem i kapitlerne om krigens finansiering og om de sociale omkostninger. Men så ville vi nok også være ovre i et andet paradigme og en anden tilgang. Alle paradigmer, forskningsprogrammer og tilgange har deres styrke og deres begrænsninger, deres vigtige pointer og deres problemer.

Gorm Harstes af handling er både bedømt på sine egne præmisser og set som en problemrejsende udfordring et fornemt stykke akademisk arbejde og jeg vil ønske ham til lykke med præstationen og den velfortjente titel.

Curt Sørensen, dr.scient.pol

Professor emeritus, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

Krigens systemiske fornuft og ufornuft: systemteoriens muligheder og begrænsninger

Indlæg i forbindelse med Gorm Harstes disputats d. 1 december 2016

Af Jacob Dahl Rendtorff

Gorm Harste kommer med et bud på en kritisk systemteoretisk læsning af krig i et historisk perspektiv. Metoden er en kritisk systemteori. Krig er et selvstændigt kommunikationssystem, som har strukturelle koblinger til omverdenen. Krig er ikke bare politik med andre midler, men krig fungerer som et autopoetisk selvreferentielt system, som fungerer og udvikler sig på sine egne præmisser og i denne forbindelse adskiller sig fra politikken og bliver autonom i forhold til politikken. Krig bliver et uddifferentieret kommunikationssystem.

Disputatsen er inspireret af Clausewitz, Luhmann, Kant og den franske politiske teoretiker Raymond Aron. Jeg vil gerne stille nogle spørgsmål til teori og metode i disputatsen. Jeg har følgende spørgsmål, dvs. fire temaer, som jeg gerne vil tage op. 1. Læsningen og tolkningen af Raymond Aron og det implicite opgør med Arons position i disputatsen 2. Den kritiske systemteori og forholdet til systemteori generelt. 3. Forholdet til Kant og læsningen af Kant, herunder spørgsmålet om, hvordan man kan kombinere Kant og systemteori 4. Spørgsmålet om krigens fornuft og i denne forbindelse problemet, om man kan rationalisere krigen som et system med sin egen fornuft eller ufornuft.

1. Læsningen og tolkningen af Raymond Aron og det implicite opgør med Arons position i disputatsen

Raymond Aron læses som realist. På side 111 nævnes det, at Raymond Aron er realist, og Harste diskuterer videre Arons position i hans hovedværk om international politik *Paix et guerre entre les nations* (Krig og fred mellem nationer, 1962), der var syntesen på hans refleksioner siden begyndelsen af 2. verdenskrig. Senere udgav Aron i 1976 *Penser la guerre. Essai sur Clausewitz. I. L'âge européen. II. L'âge planétaire* (At tænke krigen. Essay om Clausewitz. I. Den europæiske tidsalder. II. Den planetare tidsalder, 1976). Jeg vil mene, at Aron ikke er ren realist, men fremstår som en tænker, der vil overvinde modsætningen mellem realisme og idealisme ved at vise, at krigen har sin egen rationalitet, og at der vedbliver at være en grundlæggende sammenhæng mellem krig og politik, hvilket illustreres med ideen om, at krig som politik med andre midler, forandrer sig, men samtidig grundlæggende er funderet i anerkendelses dialektik som grundlæggende for historisk og samfundsvidenskabelig udvikling.

Mit kritiske spørgsmål til Harste er, hvordan systemteorien som kritisk krigsfilosofi forholder sig til denne tolkning af Clausewitz? Baggrunden for spørgsmålet er, at jeg mener, at Harste ikke fuldstændig gør sig sine forudsætninger i Arons teori klar i disputatsen. Jeg vil hævde, at Harste såvel teoretisk som systematisk følger samme struktur som Aron, samtidig med at Harste igennem sin realistiske tolkning af Aron ikke har tilstrækkeligt blik for mulighederne

for en normativ politisk teoretisk og etisk forståelse af krigens *praxeologi*, som følger af Arons fokus på anerkendelsesdialektik og krigen som ideologisk politisk kamp.

2. Den kritiske systemteori og forholdet til systemteori generelt

Jeg mener, at der er et uløst paradoks i Harstes systemteori. På den ene side er systemteorien en samfundsvidenskabelig teori og analysemetode, der afviser filosofi, men på den anden side overskrider systemanalysen hos Harste sig selv og bliver en langt mere omfattende samfundsfilosofi.

Gorm Harste siger på side 66: ”Systemanalysen skal ... udvikle analyser af aktuelle politiske, strategiske og sociale problemstillinger. Systemanalysen skal netop kunne forbedre dømmekraften og ræsonnementet ved systemrationelt at kunne beskrive den systemiske sammenhæng mellem instrumentel målrationalitet, værdirationisering og samarbejdets rationalisering; altså kunne fastholde det, Weber kaldte konsekvensetik og sindelagsetik, men også den samarbejdsetik, Durkheim udviklede, samt de realistiske militære, retlige, organisatoriske, politiske, religiøse og offentlige mediebarne – systemiske muligheder for disse sammenkoblinger”.

Her ser vi, hvordan systemteorien ikke længere blot er en samfundsvidenskabelig analyseteori, men snarere bliver en mere fundamental samfundsfilosofi, der også indeholder etiske og normative elementer, og man kan fremhæve, at det er Harstes store fortjeneste i disputatsen at foretage en stærk kobling mellem systemteori og samfundsfilosofi.

Gorm Harste siger således om den danske skole inden for systemteori: ”Inden for hvad man har kaldt ”den danske skole i systemanalyse”, har Niels Åkerstrøm Andersen etableret en hel række analysestrategier, som har vist deres frugtbarhed og vundet bred international anerkendelse gennem et stort antal empiriske undersøgelser på niveauet for det man plejer at kalde, *middle range* og *small range* (Andersen 1999). De er også frugtbare i studiet af makrofænomener. Rækken omfatter semantikanalyser, distinktionsanalyser, formanalyser, kodeanalyser, funktionsanalyser, system/omverden analyser, differentieringsanalyser og strukturelle koblingsanalyser. Her vil jeg tilføje evolutionsanalyse, herunder tids- og risikoanalyse” (p. 136).

Jeg vil hævde, at Gorm Harste ikke fuldstændigt følger Åkerstrøms skema, men snarere bryder med systemteorien, eller i hvert fald bidrager med en vigtig åbning af systemteorien til ikke længere at være dogmatisk. Anderledes formuleret kan man sige, at den holistiske systemteori i høj grad synes at kombinere systemteori og Hegel. Derigennem kunne man sige, at systemteorien ikke længere først og fremmest er et analytisk redskab men snarere fungerer som en general samfundsteori, og systemer synes på trods af selv-referencen også at være åbne refleksive systemer. Hermed fremanalyserer disputatsen et dilemma i systemteorien, der udtrykker en spænding mellem systemteori som kritisk samfundsfilosofi og systemteori som videnskabeligt analyseinstrument.

3. Forholdet til Kant og læsningen af Kant, herunder spørgsmålet om, hvordan man kan kombinere Kant og systemteori

Gorm Harste præsenterer en realistisk og systemteoretisk læsning af Kant. Dette er temaet for det store kapitel om Kants paradoksale teori om krig som realistisk garanti for fred. Heroverfor kunne man forsvare en læsning af Kant i lyset af Raymond Aron. Kant ser krigen som et instrument for politikken, som bidrager til at skabe fred. Grundlaget for den internationale politik er bestræbelsen henimod en international republikansk orden med stærkt samarbejde. Her er målet med en international kosmopolitisk verdensorden, hvor de forskellige stater møder hinanden på lige fod for at løse internationale problemer i etisk politisk filosofisk perspektiv med fokus på en demokratisk-republikansk moralsk verdensorden. I dette perspektiv kombinerer Kant realisme og idealisme ved at overvinde realismen igennem idealismens bestræbelse mod at realisere formålenes rige.

4. Spørgsmålet om krigens fornuft og i denne forbindelse problemet om man kan rationalisere krigen.

Raymond Aron henviser til Clausewitz og siger i denne sammenhæng, at krigen er en ”kamæleon”. Her kan konfrontere den systemteoretiske analyse med den postmodernistiske krigsanalyse. Baudrillard forsøgte i bogen *La guerre du Golfe n'a pas eu lieu* (Golf-krigen har aldrig fundet sted: 1991) at argumentere for, at krigen ikke længere følger en politisk rationalitet, men i stedet er præget af en postmoderne uvirkelighed, hvor der ikke længere er en mening med krigen. Golf-krigens mærkelige uvirkelighed i medierne udtrykker i dette perspektiv vores postmoderne vilkår, hvor simulationen er virkeligheden. I stedet var der tale om virtuel krig, hvor det vigtigste budskab var, at Islam ikke skulle brede sig over hele verden.

Spørgsmålet er, hvordan Gorm Harste vil forholde sig til disse postmodernistiske analyser af krigen. I den første analyse bliver den postmodernistiske krig uden mening og mister så at sige også sin selv-reference. I den anden betydning bliver krigen og terrorismen et onde, som ikke kan fortrænges fra den vestlige civilisation. I sammenligning med disse teorier virker det som om Harstes tilgang til krigen alligevel bliver et forsvar for en forestilling om en systemisk rationalitet i krigen. Og hvis det er tilfældet står Harste over for et problem, om at forklare de postmodernistiske dimensioner af krigen, som udfordrer Harstes systemteoretiske tilgang til krigens rationalitet. Hermed bliver systemteorien alligevel begrænset, når det drejer sig om at forklare alle dimensioner af krigens foranderlige natur. Hermed bliver postmodernismen systemteoriens blinde plet, som ikke udtryk for den delmængde, som falder uden for teoriens område.

Tak for ordet – det var meget spændende at læse afhandlingen.

Gorm Harstes svar til opponenterne (sammenfattet):

Til Torbjørn Knutsen

Jeg takker for opponentens velvillige arbejde med at læse den store afhandling. Den er kvalificeret på en behagelig måde, og jeg trækker da også på Knutsens egen forskning i internationale relationers politiske teorihistorie.

Du fremfører en central problematik i den gennemgang, som afhandlingen rummer, nemlig spørgsmålet om de tre centrale teoridele jeg trækker på: Immanuel Kants historiefilosofi, moral- og erkendelsesteori, Carl von Clausewitz' kritiske tænkning om krig, og Niklas Luhmanns samfundsteori. Opponenten synes, der er for meget af Luhmanns systemteori i afhandlingen.

Den teoretiske triangulering kan siges at indfange en problemstilling, hvor man kan undgå en skala der let bliver til en nulsumsopstilling, som siger lidt mere af det ene giver lidt mindre af det andet. Om jeg forstår Knutsen ret, forekommer denne triangulerende forskningsstrategi at være frugtbar nok. Men hvorfor så meget af den sofistikerede luhmannske teori, som tilmed må viderebearbejdes for at tilpasse sig krigens politiske sociologi. Faktisk har jeg let en tendens til 'at the end of the day' at erklære mig for Kantianer (med stort K). Første gang jeg formulerede dette forskningsprojekt var da også i et foredrag om Kants freds- og krigsfilosofi, som jeg faktisk holdt på Trondheims Universitet i 1996 – Knutsens universitet - efter at have udgivet et par bøger om Kant. Inden den tid argumenterede jeg oftest ud fra Jürgen Habermas. Så hvorfor Luhmann?

Problemet ligger i aktualiseringen af det problemfelt Kant og Clausewitz oparbejder. Jeg går – sammenlignet med andre - temmelig grundigt ind i den preussiske baggrund knyttet til Frederik den Stores aktiviteter og store forfatterskab. Han argumenterede også systemteoretisk. Og både Kant og Clausewitz analyserer systemteoretisk. Tilmed er Antoine-Henri Jominis analysestrategi sidenhen og ikke mindst i amerikanske militære forskningscentre udviklet med den såkaldte input/output-orienterede åbne systemteori. Så på den vis kan afhandlingens fokus på systemanalyse vel være berettiget. Alligevel mener jeg, at opponenterne har fat på en pointe.

I Indledningen redegør jeg for Clausewitz' konstruktion og igen i slutningen af kapitel 4. Fremfor alt er hele afhandlingen bygget op om tolkningen af den berømte tese om, at "krig er forlængelsen af politik i *andre* midler" (min kursivering). Pointen er nemlig for det første, hvor anderledes de midler er – og jeg hævder, at de er anderledes og netop forrykkes efter Machiavelli og fremforalt under Tredivårskrigen. Når jeg ikke har villet gå så langt i teksteksegisen af Clausewitz skyldes det, at der er så mange forsøg på det, inklusive Raymond Arons, uden, at de kommer endelige resultater. Heusers udmærkede bog er et eksempel, Herberg-Rothe når længere ind på Clausewitz egne abduktive udredninger. Men problemet ligger først og fremmest i kapitel 1 i bog 1, der som Aron korrekt har fremført, markerer den centrale tilgang til værket. Og her udlægger jeg de første seks afsnit temmelig indgående. Jeg ville her gerne have gået videre med afsnit 3-5 om de tre vekselvirkninger. Jeg

tror, at du har ret i, at det skulle jeg have gjort. Det bliver for meget ved påstanden, at den inddeling, som Kant kalder deres ”analogi” stammer fra Kants *Kritik der reinen Vernunft* (p. B 256). Skal vi imidlertid forstå denne tredeling i moderne videnskabeligt sprog, er det svært at komme uden om Luhmann, der også og umådeligt gentagende anvender tredelingen. – Som bekendt er der også andre tredelinger, som delingen mellem Kants tre hovedværker eller Habermas’ tre gyldighedsfordringer og erkendelsesinteresser. Imidlertid synes jeg diskussionen og grebet om de empiriske problemstillinger bliver for esoterisk og nærmest abstrakt eller ’nørdet’, hvis Kant-Clausewitz’ tredeling af vekselvirkninger analyseres for stædigt. Luhmanns er langt mere empirisk og historisk anvendelig, vil jeg hævde, og vi ser det f.eks. i analysen af krigsfinansiering i kapitel 6. Den analyse kunne jeg aldrig være noget frem til blot ved hjælp af Clausewitz selv eller to citater om kreditter fra Kant. Men Knutsen har ret i, at fremstillingen står stærkere, hvis jeg nærmest dissekerer de fire sider, hvor Clausewitz udlægger de tre vekselvirkninger og derigennem med indgående citeringer viser, hvordan de rummer vekselvirkningernes dimensioner for konflikter, der er sociale (afsnit 3), tidslige (4), og materielle (5). Ikke desto mindre vil jeg polere glorien med at hævde, at ingen andre har kunne nå så langt i udredningen heraf som min fremstilling. Når Aron taler for Hegel-tolkningen af Clausewitz – men også for Kants antropologi – skyldes det givetvis, at hans Kant-kendskab på forældet vis var knyttet til neo-kantianismen, som jo faktisk brast sammen i 1920’erne, efter Ernst Cassirers *Kants Leben und Lehre* (1918), altså under og efter Første >Verdenskrig, uden at Aron egentlig blev helt klar over det.

Knutsen påpeger med rette den postmodernistiske tilgang til kommunikation, systemer og krig. Man kan her tilføje Gilles Deleuzes filosofi, der som påpeget af hans engelske oversætter Brian Massumi er meget parallel med Luhmanns, hvilket man også ser i adskillige referencer hos Luhmann. Men jeg er ikke helt enig med, at den luhmannsk systemteoretisk analyse af krig skulle ende konservativt. I konklusionen på hans hovedværk *Samfundets Samfund* (1997/2016: 874-888) lader Luhmann slaget være uafgjort, om hans tilgang trækker til venstre eller højre politisk. Det er klart, at han bedst accepterer iagttagerspositionen. Men som jeg også påpeger i mit afsluttende Post scriptum om kritisk systemteori efterlader Luhmann (og min argumentation) os med et meget mere markeret forsvar for magtdeling og funktionel differentiering end andre positioner (inklusiver Habermas’). Men det er også selvkritisk, fordi det påpeger risiciene ved den funktionelle differentierings systemdannelser. De teoretiske videreudviklinger heraf håndterer jeg dog i et andet værk om Habermas/Luhmann kontroversen (på engelsk) skrevet samtidig med afhandlingen .

Noget andet og enklere er, at Knutsen under Empiri skriver, at ”avhandlingen har ingen tabeller eller statistiske figurer” – det er vel ikke helt korrekt, jf p. 211, 425, 468, 473 og dertil kunne man tilføje fortolkningen af kvantiteten af omkomne i Sovjet fx pp. 120-122, der såvel sætter spørgsmål ved brugbarheden af statistik og specielt historisk statistik, som også peger på uomgængeligheden af denne vanskelige bestræbelse.

Til Ole Thyssen

Det har været en stor glæde for mig, at Ole Thyssen ville opponere i bedømmelsen af min afhandling. Ole Thyssens forskning i betingelser for systemdannelse har betydet meget for undfangelsen af projektet, og i særdeleshed Thyssens *Penge, magt og kærlighed*, der handlede om Luhmann, Parsons og Habermas' formuleringer af systemteorien.

Mit systemteoretiske analyseapparat rummer rigtignok, som behandlet i kapitel 2 og som nævnt af Thyssen, mange niveauer. Men jeg udpeger, at analysen af 'andenordens koder om koder' udgør det centrale fokus for påstanden om krigens take-off som funktionssystem. Dermed muliggøres en kraftig og mere håndterlig kompleksitetsreduktion af det store empiriske materiale.

Thyssen spørger, om ikke alle kommunikationssystemer udgør konfliktsystemer, fx politik, ret eller kærlighed, lige som krigen. Jo, men det betyder ikke, at krigen kan reduceres til formlen for konfliktsystemer, lige som kærlighed eller politik jo heller ikke kan reduceres således. Vi har jo netop forskellige betegnelser, der er opstået og udformet historisk og er blevet adskilt fra hinanden. Lige som økonomi og produktion håndterer materialer, håndterer krig kroppe, men krig håndterer kroppe på en helt anden måde end sundhedssystemer.

Når krig beskriver sig selv, skyldes det, at krig ikke kan udvikle sig, fx strategisk og taktisk, hvis ikke der sammenfattes kommunikationer, som eksempelvis skriftligt formuleres. Hos officerer og soldater findes derfor biblioteker af de selvbeskrivelser, som dannes i krigen og i forlængelse af den.

Luhmann sammenligner selv rettens konfliktsystem med krigens for så at koncentrere sig om retten. Ret kommunikerer, efterligner og 'råder', som Thyssen siger om krigen. Det foregår i et system, hvor aktørerne er henvist til en omverden, hvor de gerne ser krigen eller retten dømt som umoralsk eller moralsk, uretfærdig eller retfærdig. Men aktørerne er, som allerede Rousseau, Hegel og Marx så således dømt til alienation, Verfremdung og Verdinglichung. Den iagttagelse ser vi også i den luhmannske systemteori og i den systemteori om krigen, som jeg formulerer. Krigen rummer sine egne dynamikker og slider på sine deltagere. Udmattelseskrige foregår, når krigene finder grænser for hvor meget de kan (mis)bruge deres omverden, altså de systemer for religion, massemedier, finansiering, omsorg, ret og politik, som de strukturelt så hyppigt har været koblet til.

Til Curt Sørensen

Mange her i forsamlingen vil vide, at det er mig en særlig glæde, at min fremragende lærer og senere kollega Curt Sørensen har gjort sig besværet med afhandlingen. Den slags skrifter får man lyst og motiver til at skrive, når man har haft Curt Sørensen som lærer og inspirator. Der er ikke ord for at sige, hvor meget jeg er enig med Curt Sørensens pointering af behovet for at analysere krigen bottom up og ikke blot top down. Mit kapitel 7 om krigsveteraner og pårørendes erfaringer skulle gerne bevidne det, inklusive krigsveteranens og krigskunstneren Martin Nores fremragende billeder, som jeg fik lov at låne til forsiden og side 410-411. Hvorom man ikke altid kan skrive, derom må man male, for nu frit modificeret at citere Ludwig Wittgensteins berømte slutsats skrevet efter Første Verdenskrig i *Tractatus*. I forlængelse af afhandlingen er jeg ved at skrive en bog ”Krig” i serien Tænkepauser om disse lidelser. Svetlana Aleksejevitz’ meget sociologiske romaner, f.eks. *Krigen har ikke et kvindeligt ansigt*, er et eksempel på, at man kan skrive om det, man ikke kan tale om.

Jeg er enig i, at Tilly har meget at fortælle, men mit kapitel 2 om ’the state of the art’ er i forvejen måske endda for langt.

Curt Sørensen spørger, hvorfor begrebsligheden aktør/struktur ikke skulle være tilstrækkelig. Her er det dog ikke kun Luhmanns kommunikationsanalyser, men også Foucaults diskursanalytik, Bourdieus symbolske praktikker og Habermas’ kommunikative rationalisering, der gør op med aktør/struktur-problemet. Jo, begrundelsen for kommunikationsanalyserne ud fra Luhmanns tilgang er, at aktører efterligner hinanden, stater efterligner hinanden, og i krigens konflikter efterligner og kopierer man hinanden. Den kopieringsmekanisme fremhæver Tilly, men netop når man i detaljen skal have blik for, hvordan efterligningen foregår, så må man se på kommunikationen om det. Fx kan man se på, hvordan kanonmanualer tages i brug med trykpressen, eller på efterligninger af velfærdsydelse efter Første Verdenskrig. Curt Sørensen fremhæver konsekvenserne af behov for at analysere den tyske Generalplan Ost. Min argumentation er også, at man ikke kan overvurdere kritikken af, at Generalplan Ost udgjorde en forlængelse af den militær- og organisationstaktiske selvvurdering, som etableredes under Første Verdenskrig. Her er jeg ikke ”ubekymret”.

At have overlevet skyttegravene eller Auschwitz er nærmest umuligt, men blev ifølge en del forskning ulige lettere for de, der kunne skabe meningsammenhænge ud af ingenting, altså i meningsusammenhænge, for nu at bruge et centralt begreb fra Max Webers sociologi. En væsentlig pointe i Luhmanns, Kants eller fænomenologiske begrebsstrategier er derfor også at se grænsen for sprogbrug; men uden et fokus på sprogbrug kan man heller ikke få øje på denne grænse og dens misbrug og iboende risici. Én ting er Curt Sørensens påpegning af subjektivismen, noget andet er, hæver jeg, om en sådan subjektivismen er naiv og ikke analyserende forholder sig til, at ideologier og subjektive meninger er hængt op på et stabiliserende inventar af kommunikation, diskurser og selvbeskrivelser.

Følgelig er jeg da også helt enig med Curt Sørensen konklusion: at man for at skabe en frugtbar debat og forskning, må kridte de baner af, som man så kan blive enige eller uenige om at overskride og ændre. Den klarhed håber jeg, at have forsøgt at fremlægge.

Til Jacob Rendtorff

Tak for indlægget. Jeg vil først understrege, at ”krig er forlængelse af politik iblandet *andre midler*”, altså systemteoretisk formuleret om ikke Clausewitz her spørger til hvorledes politik bliver til en omverden for krigen som system, men jo altså også helt uomgængeligt en nødvendigvis strukturel koblet omverden, hvor det politiske selv udgør et system. Systemteorien skærper og præciserer således Clausewitz ofte så omdiskuterede og noget uafklarede tese.

Det er for det andet helt rigtigt, at Raymond Aron repræsenterer en betydeligt mere raffineret og kompleks realisme, end den rensede realisme, som eksempelvis Kenneth Waltz har stået for. Dermed involverer Aron også sociologiens komplekse beskrivelser, og Aron er da også sociolog i forlængelse af at være en filosof i Sartres og Arendts generation. Jeg havde oprindeligt inddraget et noget for langt citat fra Arons *Paix et guerre entre les nations* (1962/2004: 164-165). Nu var Arons problemstilling noget anderledes, da han i første række reagerede mod nazismen og Anden Verdenskrig, og senere efter Den kolde Krig mod den atomare balance gjorde sig til fortæller for det franske atomare afskrækkelsesscenario med ”*la force de frappe*”. Min historiske sociologi rækker meget længere, såvel tilbage som frem. Dermed bliver spørgsmålet om krigens fremvækst også mere fremherskende. Men du har helt ret i, at Arons tilgange måske mere end nogen anden kan bruges som målestok for den sociologiske krigsanalyse, ligesom han da også sammen med Marcel Merle fastholdt disciplinen ’*la sociologie des relations internationales*’. Første gang jeg læste de to nævnte værker af Aron var da også helt tilbage i 1978, da jeg studerede i Belgien, om end det blot var uddrag. Sammen med Erling Bjøls undervisning blev det vigtigt som ramme for mit senere arbejde.

Til gengæld mener jeg, at eksempelvis Baudrillards postmodernistiske tilgang til krigen som simulakre og betydningssystem uden mening ikke er oversat i afhandlingen. Man ser det netop ved den form for kamp om kommunikation, som opstår i alle krige og i særdeleshed med asymmetrisk krig, eksempelvis terrorisme. Her er det afgørende at kunne skabe det, som nogle kalder ’moralsk panik’ hos modstanderen henholdsvis at kunne absorbere den. Med Luhmanns systemteori bliver det, som Weber kaldte den ’subjektivt mente mening’ dermed forskudt over til den klemme psykiske systemer kommer i, men som krigens kommunikationssystem strategisk forsøger at teknologisere bort i propagandakrig. Ethvert missil eller fly optræder ligesom en gennem eksercits afrettet krop således *også* som medium for propagandakrig. Det er vel netop, hvad Baudrillard hævdede, blevet til en essentiel omdrejningsakse for krigen.

Til Ole Wæver

Tak til Ole Wæver for den indgående behandling. Professor Wævers analyser af sikkerhedsproblemets begrebshistorie har været en afgørende inspirationskilde i forsøget på at koncipere en sociologisk og systemteoretisk tilgang til krig. Wæver så selvfølgelig gerne, at jeg i højere grad forholdt mig til systemteoretiske analyser af verdenssamfundet ud fra disciplinen internationale relationer (IR) end ud fra statsdannelsers historiske sociologi. Som han er opmærksom på, og som jeg nævnte i indledningen, er der utvivlsomt mere overlap mellem tilgangene, end de jeg fremfører eksplicit i afhandlingen.

Den tyske systemteoretiker Klaus Schlichte har hævdet¹, at den type sociologiske og systemteoretiske samfundsteori, der burde videre udvikles er af den art, som jeg fremførte i en tidligere artikel, "Society's war" offentliggjort i 2004². Det siger sig selv, at afhandlingens form, distinktioner og indhold er uhyre udviklet siden denne artikel. Omvendt har professor Wæver utvivlsomt ret i, at der nu efterfølgende forestår et større arbejde med at svare på de beslægtede problemstillinger, som ikke blot Mathias Albert, men også Heinz Messmer, Stephen Stetter og flere andre har behandlet inden for den tyske systemteoretiske tradition ud over de, som er behandlet direkte i afhandlingen. Siden den workshop i ECPR-konferencen afholdt i København i 2000 om netop disse tilgange, og som lå til grund for Routledge-antologien i 2004, har jeg bestræbt mig på at undgå de ofte metateoretiske debatter i IR om teorirelationer og endnu en teori frem for debattere krigenes relationer og endnu en ny krig eller (fejls)lagen) stat, - i hvert fald ind til mit eget bidrag lå fastere og forhåbentlig dermed også teorien om krig som selvreferentielt system. Det er her professor Albert, som jeg har diskuteret mest indgående med, faktisk siden 1996, og ved et foredrag på Bielefelds universitet i 2009 – inviteret af ham – mener jeg da også endeligt at have fået hele teorien på ret køl.

Hvad angår distinktionen krig/fred, som Ole Wæver diskuterer og korrekt anser som den centrale kode i afhandlingen, optræder den både i afhandlingen og i Luhmanns egen teoridannelse som det, han kalder en kontingensformel. Det betyder, at der sættes en ny dagsorden, når kommunikationen i samfundet bevæger sig fra fredstider til krigstider og tilbage igen. På lidt særegen vis kan man for tiden se de bevægelser i fransk politik, hvor politiske og retlige hensyn afgrænses, når krigens hensyn prioriteres. Efter i kapitlerne 4 og 5 at have fokuseret dobbeltkodificeringen krig om krig, tager kapitlerne 6, 7, 8 og 9 temaerne om kodens genindtræden op og dvs dens anvendelse på sig selv.

Professor Wæver stiller spørgsmål ved denne anvendelse, er den tilstrækkeligt uddybet i alle sine nuancer, fx også som ikke-krig om ikke-krig! I de nævnte kapitler udgøres det centrale tema af krigens strukturelle koblinger til freden, altså spørgsmålet om hvordan krigen optræder i freden – eksemplificeret i kapitel 7 gennem undersøgelsen af kriges betydning for krigsveteraner, ofre og pårørende. I kapitel 8 analyseres spørgsmålet om freden i krigen, her i

¹ Klaus Schlichte 'Theories of World Society and War – Luhmann and the alternatives' i systemteoretikeren Stephan Stettens antologi om *Territorial Conflicts in World Society*, 2007.

² Gorm Harste: 'Society's war' in Mathias Albert & Lena Hilkermeier (ed.): *Observing international relations: Luhmann and World Politics*, London: Routledge.

mediet af ret, fx ret i krigen (jus in bello) og ret til krig (jus ad bellum). I kapitel 6 retter spørgsmålet om forbindelsen fred og krig sig mod den strukturelle kobling mellem krigens finansielle og logistiske ressourceforbrug. Den logistiske tilvejebringelse af ressourcer foregår gennem oprustning og tilsyneladende i produktionens, beskatningens og kreditskabelsens distance til krigens kampe. Men logistik udgør selv et medium for krig, og fredeliggør eller sikkerhedsliggør vi logistikken, ser vi konflikter i konkurrencen om forsyningsudviklinger. Breder vi analysen videre til f.eks. propaganda og miljø, ser vi let hvordan de konflikter optræder funktionelt ækvivalent til krigen og netop hyppigt betegnes som ”propagandakrig”, ”miljøkrige”, ”krig mod terror” osv. Den skarpe distinktion i kontingensformlen krig/fred udvides således gennem forskellige former for genindtrædelser (”re-entries”). I systemteorien ser vi en omfattende debat om en tilsvarende udvidelse af kontingensformlen syg/sund til kun at kunne klarlægges ved at skelne syg/rask og sund/usund: Et menneske eller en by kan være usund uden at være syg, og fødevarer kan være usunde uden at være syge. I fredens ikke-krig kan der udvikles konflikter, om f.eks. vandforsyning eller hellige steder, der kan eskalere til krig. Men med overgangen til krig, står konfliktens parter ikke længere og laver vandkampe eller slynger liturgiske symboler mod hinanden, derimod tager volden våben og logistisk organisering af dem i anvendelse.

Konflikter optræder i alle sociale systemers kommunikation. Ikke blot i krigen som kommunikationssystem, men også i ret, kunst, videnskab, kærlighed, sport, i organisation og interaktionens mikrorelationer. Omvendt er min tese, at krig ikke kan reduceres til kommunikationskonflikter i disse systemer, og argumentet herfor skyldes historisk-evolutionære udviklinger, som gjorde krig til et selvreferentielt system. Hvis ikke krigens konflikter havde udviklet sig i en strukturel tilkobling til militære organisationssystemer og til deres organisering af logistik, ville konfliktperspektivet, måske, kunne have været tilstrækkeligt. Luhmann påpeger selv, at duellen har udgjort en tærskel og senest siden en skæbnesvanger duel i 1559 (Henri II) endda ikke kan muliggøres som markering af konfliktløsning.